

A dálnoki református templom és rovásfelirata

Dálnok a Bodoki-hegység tövében fekszik, Kovászna megyében. Szülöttének, Dózsa Györgynek az emléke, a helység műemlék-temploma és közelében Szobotka András monumentális műve, Dózsa György bronzszobra — ime a vonzóbb nevezetességek. De itt született Dálnoki Péter Simon, Báthori István testőrkapitánya, Dálnoki János XVI. századi költő s a múlt század első felében tevékenykedett Ferenczi János esperes, irodalmár történelemtudós.

A falu nevét a pápai tizedszedők 1332—1337-ből való számadása említi először: „Notandum, quod archidiaconus de Kyzdi, Dico sacerdos de Dabnuk [Dálnok], pro se et pro sociis suis pro prima et secunda solutione in festo assumptionis Beate Virginis solvit XL. banales antiquos“ (Országos Széchényi Könyvtár, Monumenta Vaticana Hungariae, 72. 871/1/1. jelzet, I. sorozat. — *Pápai tizedszedők számadásai 1281—1375-ig*, 105.). Ezzel kapcsolatban Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkájában a következőket olvashatjuk: „A regestrum 645. lapján az 1332. évi rovatban ezt találjuk: »Dyco Sacerdos de Dabunk [Dálnok] solvit pro se et sociis 40 banales antiquos«... [A] fizetett összeg nagyságából s a »pro sociis« kitételből azt kell következtetnünk, hogy Dálnok akkor is esperesi székhely volt [l. jegyz., és lásd uo. a hibásan irt helységnévről]. Még tekintélyesebb volt a XVI. században, mert az 1567. évi regestrumban 42 kapuval fordul elő.“ (III. 184.)

I. Az idézett pápai tizedjegyzékből kitűnik, hogy a templom 1332-ben már megvolt. Pontos adatot nyújt a templom későbbi történetére a nyugati fal magassított részén fennmaradt — latin nyelven, gót betűkkel irt — 1526-os évszám, amely az épület átalakításának befejezését örökítette meg. A dálnoki református egyház irattárának egyik, másolatban megőrzött kéziratos dokumentuma pedig arról tájékoztat, kik voltak a szóban forgó egyház lelkipásztorai 1546-tól napjainkig.

A templomot az idők folyamán többször bővítették, átalakították, tatarozták. Az 1977. március 4-i földrengés erősen megrongálta. Fala több helyen szétnyílt, megrepedezett, a mennyezet egy része leszakadt. Az orgona fölötti keleti oldalfal leomlott, tetőzete is tönkrement. Szükségessé vált helyreállítása; a renoválás 1977 augusztusában kezdődött el.

A templomot valaha külső és belső várfal vette körül. A hét méter magas és két méter széles belső várfalat 1912-ben lebontották (ez könnyebb volt, mint megjavítani). A külső várfalról a földben maradt alapja tanúskodik; lebontási idejét nem tudjuk. A templom csatornázásakor a vízlevezető árkok kiásása sok nehézséget okozott, mert a munkát régi épületek alapkövei és sírok tömege akadályozta. A templom belső nyugati felében a bejárónál forró mészbe rakott falra és három lépcsőre bukkantunk, és ott fedeztünk fel egy falmaradványt, amely a templom alapzatához kapcsolódott. Támpillér lehetett, vagy kisebb méretű torony alapja volt. Előkerült egy négyszögű mesterjegyes kő ajtókeret is, több évszázaddal ezelőtt rávakoltak, ezért rejtve maradt. Az orgona fűjtatójára szögezve XVII. századi festett kazettás padelót találtunk, ez adta az ötletet, hogy eredeti motívumokkal, kazettás díszítéssel fessük le a padok elejét és a karzatokat. Közbevetőleg hadd ejthessünk szót arról is, hogy a templom szép, értékes darabjai közül mindenekelőtt a fából faragott szószék-korona és az úrasztala érdemel figyelmet; mindkettő 1611-ben készült. Az úrasztalán a festés alól tulipános és eredeti székely díszítőelemek kerültek napvilágra.

A falakat két méter magasságig kívül-belül meg kellett tisztítani a régi sátramos vakolattól. (És minthogy a padlózat korhadott volt, el kellett távolítani az alatta levő méteres vastagságú töltéssel együtt.) A renováló-feltáró munka során újabb és újabb emlékek jutottak napfényre. Az északi falon például előkerült egy főszentelési máltai kereszt, közvetlenül az eredeti vakolat színén, az első meszelesen. A déli fal alsó részén szürke, fehér és fekete, vörös színnel festett virágmintás freskótöredék maradt fenn. A kép első felén a Michael, a hátsón a Gabriel név olvasható.

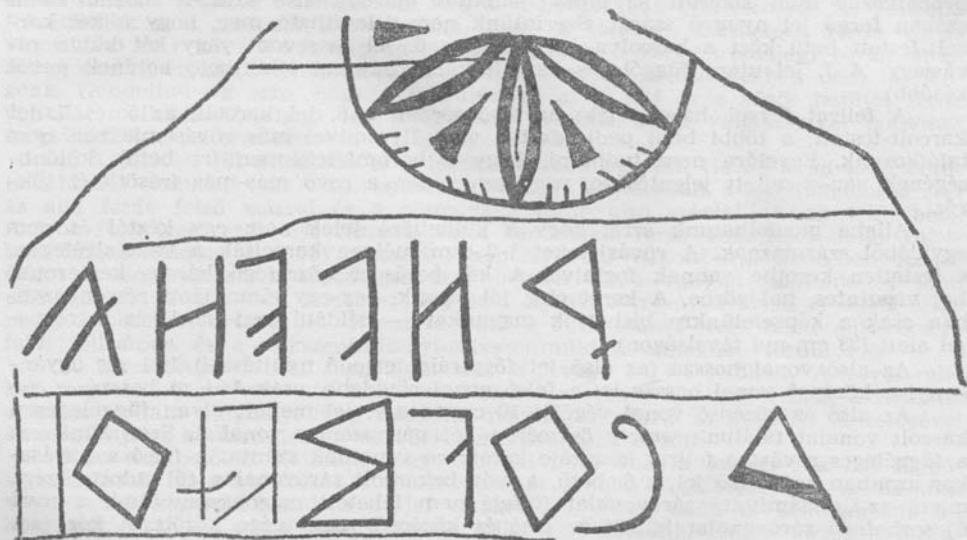
A nyugati falmezőn került elő a rovásfelirat, a padlózattól számítva 4,5 méternél valamivel magasabban meszelt falrétgen. A feltárás során először öt rovásjel látott napvilágot, majd 1978 telén a javítások folytatásakor ugyanabban a sorban még három jegy, és fölötte új sorban további hat jegy került felszínre. Most már biztosak lehetünk abban, hogy a bekeretezett szöveg nem töredék. A feliratot e sorok írói közül Mike Bálint helybeli református lelkész fedezte föl; jelen volt Kónya Ádám is, aki hozzáértésével segített feltárni az emléket.

A leहुलott vakolat helyén itt-ott barna betűformák tűntek elő, és így sikerült feltárni a nyugati falmezőben rejtőző 30-40 cm magas gót betűs latin nyelvű feliratot.* A szöszék mellett a legalsó vakolatban például ezt a bekarcolt és fehér mésszel kitöltött feliratot leltük: Stephanus Italia. Ebből arra lehet következtetni, hogy a templomot olasz mesterek építették, vagy végezték az épület átalakítását, javítását. A feliratos emlékek több szempontú, részletekbe menő elemzése további feladat; ezúttal az egyik legbecsesebbet, a rovásfeliratot elemezzük.

II. A magyar rovásírás feltárt emlékei eddig jelentős számban gyarapodtak, és várható, hogy újabb leletek kerülnek elő. Az utóbbi időben Vásáry István vizsgálta meg a rovásírással kapcsolatos leglényegesebb elvi kérdéseket (*A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. Keletkutatás, Bp., 1974. 159-171.*), újabban pedig Ferenczi Géza és Ferenczi István írt tömör, összefoglaló jellegű tanulmányt rovás emlékeinkről *Magyar rovásírásos emlékekről* címmel (*Művelődéstörténeti tanulmányok. Buk., 1979. 9-32.*).

Az 1977-ben fölfedezett dálnoki rovásfeliratról először Kónya Ádám adott hírt a *Megyei Tükör* 1978. február 28-i számában (*A késő-gótika feltárt emlékei Dálnokban*), majd Ferenczi Géza és Ferenczi István a *Megyei Tükör* mellékletében, az 1978 áprilisában megjelent *Fórumban Rovásírás Dálnokon* című cikkükben tüzetesen megvizsgálták a szóban forgó emléket és a vele kapcsolatos körülményeket, kérdéseket. Ferenczi Géza és Ferenczi István említett tanulmányukban (27-28.) is foglalkoznak a dálnoki felirattal. E cikkek öt rovásjéről szólnak, mivel először csak ennyi került felszínre. A további kutatás során újabb jelek láttak napvilágot, s az emlék most már teljes egészében feltárt. (Ezúttal mondunk köszönetet Ferenczi Istvánnak a dolgozathoz fűzött észrevételeiért, ezeket hasznosítottuk cikkünk végelezésekor.)

Mielőtt hozzákezdünk a dálnoki rovásfelirat vizsgálatához, bemutatjuk másolatban. (Sajnos, közlésre alkalmas, jó minőségű képet nem lehet készíteni róla.) A következő ábra teljes, illetve kiegészített alakjában jeleníti meg:

6.	5.	4.	3.	2.	1.	
8. (?)	7.	6.	5.	4.	3.	2.
						1.

* Ismertetésükkel Benkő Elek foglalkozott a *Korunk* februári számában megjelent *Középkori feliratok Dálnokon* című tanulmányában.

1. Kovászna megyéből (a régi Háromszékről) a dálnoki emlék az első, felszínre került rovásfelirat. A gelencei rovásírásos emlékről hírből tudunk, de nem ismerjük (l. Ferenczi Gézának és Ferenczi Istvánnak az idézett *Művelődéstudományi tanulmányok*ban megjelent közleményéből a 8. jegyzetet). Itt hadd jegyezzük meg: elgondolkodtató, hogy a rovásfeliratok zöme a szomszédos területhez, a volt Udvarhelyszékhez kötődik.

A dálnoki felirat értékét emeli, hogy eredetiben maradt fenn, szemben a másolatban ránk hagyományozott terjedelmesebb rovásírásos feliratokkal, amelyekbe, így Marsigli naptárába, a csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi és a konstantinápolyi feliratba a másolás során sok — a tudományos vizsgálódást hátráltató — romlott forma és paleográfiai pontatlanság vegyült.

A dálnoki emlék rovásjegyei aránylag hatalmas méretűek, és olyan falemzőbe íródtak, ahol jól láthatók, olvashatták őket. A többi egybevethető rovás-emlék jóval kisebb méretű. Persze tudjuk, hogy a külső körülmények, a rovásíró célja, az, hogy hova és mivel ír, valamint a betűk nagysága mindig összefüggenek egymással.

A szöveg alsó sorának betűi halványan, de jól látszanak. A felső sor rovásjegyei megrongálódtak. Mindegyik jelt érte kisebb-nagyobb sérülés; amikor a falat csakányolták, más feliratokat is megrongáltak a régi javító mesterek. Emiatt alig mutatkozik a felső sor 1. jelének keresztvonása. Ugyancsak a felső sorban a 3. és 4. rovásjel pedig jórészt hiányosan, elmosódottan látszik. Az emlék fölfedezésekor azonban teljes formájuk kivehető volt, és összefüggő vonalaik most is kirajzolódnak, ha sérült falfelületet befedő malterfoltokat megnevesítjük. Másként a felső sor 1., 2., 5., 6. jele különösebb akadály nélkül, egyértelműen kibetűzhető.

A betűk eléggé gyakorlott és határozott írásra vallanak, formájuk általában az eredeti, régi rovásírás jellegzetességeit őrzi. Magasságuk 20-22 cm az alsó sorban. Ugyanekkorák vagy valamivel nagyobbak a felső sor betűi; az 1. jel 25 cm magas. Utána a 2., 3., 4., 5. jelet a habarcsfoltok miatt nem lehet pontosan megmérni. A vakolatra festett betűk eredetileg okkersárga színűek voltak, majd barnulni kezdtek. Szembetűnő, hogy az alsó sorban az 5. (m) és közelében a 7. (k) jelt a feliratszerző először belekarcolta a falba, s azután megfestette. A festett vonalak hol a karcolt betűszárakon, hol szorosan azok belső mentén haladnak. Az 5. rovásjegy festett fekvő szára alatt kétesen látszik a karcolt vonás. Kissé följebb, párhuzamosan a ferde szár és a függőleges szár között, egy félig és egy végig meghúzott karcolt vonal figyelhető meg. Úgy látszik, hogy a rovásírónak csak többszöri próbálkozás után sikerült az előző betűkhöz igazodó alsó szinten meghúznia a szobán forgó jel nyugvó szárát. Szerintünk nem állapítható meg, hogy a két karcolt-festett betű közt a karcolva írt, festetlen 6. jel összevont vagy két külön rovásjegy. A 7. jel utáni függőleges karcolt vonal bajosan tekinthető betűnek (erről később).

A felirat jegyei háromfélék: az alsó sorban a 6. jel karcolt, az 5. és 7. jel karcolt-festett, a többi betű pedig festve van. Ilyesmivel más rovás-emlékben nem találkozunk. Egyelőre nem tudhatni, hogy a háromféleképpen írt betűk különbségének van-e rejtett jelentősége, vagy ez csupán a rovó más-más írástétletét tükrözi.

Aligha gondolhatunk arra, hogy a különböző jelek nem egy kéztől és nem egyidőből származnak. A rovásjeleket 1-2 mm mélyen karcolták a vakolatrétegbe, s festetlen keretbe vannak foglalva. A két betűsört közrefogó három keretvonal hol vízszintes, hol görbe. A keret elég jól látszik, egy-egy elmosódott részén azonban csak a képzeletünkre bízhatjuk magunkat. — például lent az 1. és 2. rovásjel alatt (33 cm-nyi távolságon).

Az alsó vonal hossza (az első jel főszáráig terjedő nyújtással) 1,51 m; ugyanennyi a középső vonal hossza is; a felső vonal rövidebb, csak 1,31 m hosszú.

Az alsó és középső vonal végétől 10 cm-re a 7. jel mellett olyan függőlegesen karcolt vonalat találunk, amely összeér a két párhuzamos vonallal. Szerintünk ezt a függőleges rovást a felirat készítője keretzáró vonalnak szánta; a felső sor írásakor azonban az utolsó jel, a 6. betű, a már bekarcolt záróvonalon túl jutott. Ezért, mivel az „elszámított“ záróvonalat fölfelé nem lehetett meghosszabbítani, a rovó új sorbefogó záróvonalat húzott az alsó és középső vonal vége között. A kérdéses függőleges vonal záróvonal voltát azzal is bizonyíthatjuk, hogy összekapcsolódik az alsó és középső vízszintes vonallal. A rovásjelek vízszint nem érintik a párhuzamos vonalakat.

Az alsó és a középső vonal között 24—25 cm, a középső és a felső vonal közt 26—31 cm távolság van. Az alsó és a felső vonal között tehát 50—56 cm a távolság. (Itt jegyezzük meg: az emlék állapota olyan, hogy minden részletében nem lehet egészen pontos mérést végezni.)

2. A továbbiakban a rovásjelek hangértékét és alaki sajátosságait tanulmányozzuk a lentről fölfelé és a jobbról balra haladó olvasási irányt követve. Ehhez és egyben a többi rováslellyel való összevetéshez segítséget nyújt Németh Gyula táblázata: *A magyar rovásírás betűi*, valamint a betű-összevonásokról (ligatúrákról) közölt jegyzéke (pl. *A magyar rovásírás* [Bp., 1934] című művének VI., VII. mellékletét, illetve 5. ábráját; ezután a rövidítésük: Németh VI, VII és Németh 5). A megfelelő jeleket persze összehasonlítottuk az eredetiben vagy másolatban fennmaradt rováslellyel is (e célból elsősorban Sebestyén Gyula *A magyar rovásírás hiteles emlékei* [Bp., 1915] című munkáját használtuk fel). Ferenczi István szíves figyelemztetése szerint a ligatúra módosíthatja az összevont egyszerű betűk „szabályos” alakját, ezzel tehát föltétlenül számolni kell.

A dálnoki emlék alsó sorának 1. betűje az *a*, *á*, rovásjelnek ahhoz a dőlt változatához hasonlít, amely a csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi feliratban (1501) lelhető meg. A „dálnoki betűnek” a szokásosnál nagyobb a háromszögű feje. Megemlíjtük azt is, hogy ennek a jelnek az átlagosnál jóval vastagabb, 2,5 cm széles az alsó mellékszára. Úgy véljük, hogy az első betű az *a* névelőt jelöli. A magánhangzó utáni 2. betű minden bizonnyal az *n* jele. Szárának az a különlegessége, hogy fent horogszerűen begöbörül, alsó vége pedig hosszan, majdnem egyenesen elnyúlik. A 3. és az ismétlődő 7. betű *k* értékű. Nem szabályos rombusz alakúak, száraik egyenlőtlenek. Az első *k* testesebb, szélesebb a másodiknál, és bal oldali csúcsa feljebb van a jobb oldalnál; a második *k* oldalsó csúcsai közül viszont a jobb felőli emelkedik magasabbra.

A 4. betű problematikus. Ferenczi Géza és Ferenczi István két olvasati lehetőséget vet föl. Az egyik az, hogy a szóban forgó jel egyszerű betű, talán torzított alakú *g*-nek vélhető. A második föltevés szerint, ha összetett jegynek tekintjük, a rövid ferde vonal a felső végéhez kapcsolódó függőleges szárral az *i* jele lehet, a felső vízszintes és a teljes függőleges szárból álló betű pedig Kájonai János — XV. század végi—XVI. század eleji forrásra visszamenő — ábécéjének *s* jelével egyezhet. A teljes felirat ismeretében most már arra is gondolhatunk, hogy a kérdéses ferde és függőleges vonalú betű nemcsak *i*-, *i*-t, hanem *j*-t is jelölhet. *S* a következőzetestett vízszintes meg függőleges szárú betűnek is tulajdoníthatunk *i*, *i* vagy *j* hangértékét, ha föltesszük, hogy a rovásíró a jellegzetes ferde mellékszár helyett vízszintes és kissé hosszabb vonalat használt (vö. Németh VI: *i*, *i*; *j*). Megjegyzendő: Telegdi János *Rudimentájában* a *j* egyik kései jelváltozata ugyanilyen alakú. Marsigli — XV. század végi eredetiről másolt — rovásnaptárában pedig az ehhez hasonló betűnek *i* hangértéke van a *si* ligatúrában (vö. Németh 5). Továbbá fölvethetjük a 4. betűvel kapcsolatban, hogy a törzshöz csatlakozó ferde vonás vajon nem az *r* jele? Az is nagyon lehetséges, hogy a vizsgált írásjegy olyan ismeretlen értékű egyszerű betű, amellyel a többi magyar rováslellyben nem találkozunk. Gondolhatunk arra, hogy a feliratszerző az *i*, *i*, *j* és *s* közös betűjét ferde vonallal mellékjelezte, hogy így a kérdéses hangok közül valamelyiket pontosan megkülönböztesse (erre nézve l. Vásáry: I. m. 169).

A 6. jel veti föl a legtöbb és a legösszetettebb kérdést. Ha ez a jel több betűnek kiváló érzékkel való összevonását takarja, e ligatúrában a két függőleges szár az alig ferde felső szárral és a meredeken ferde alsó szárral cs-nak tekinthető. A jobb függőleges szár alsó része a hozzá kapcsolódó ferde vonallal *s* betűt alkothat. Ehhez hasonló *s* a XV. század közepéről való Nikolsburgi ábécében fordul elő, más emlékekben a függőleges szár helyett ferde vonalat találunk. A jobb álló szár és az alsó dőlt vonal esetleg az *s* nyújtott szárú variánsa is lehet, vagy pedig ismeretlen értékű jel. Ilyenféle betű a XV. század végi homoródkarácsonfalvi feliratban és a csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi emlékekben fordul elő.

A keresztvonásos bal függőleges szár *d*-t vagy *i*-, *i*-t jelölhet. A rováslellyek megfelelő jegyeivel való összehasonlításból az tűnik ki, hogy ennek a betűnek a keresztvonala alacsonyabban húzódik, némileg homorú és csekély ferdeségével átmenetet jelez a vízszintes és meredek keresztvonások között.

Nem dönthető el biztosan, hogy a 6. jel felső vonala összeér-e a bal függőleges szárral. Ha nem, akkor a felső vonal és a jobb függőleges szár is alkothat betűt (ezzel kapcsolatban l. a 4. jel értékelését). Vagy talán az sem zárható ki, hogy egy olyan — eddig ismeretlen — jellel van dolgunk, amely törzsből, majdnem vízszintes bal felső szárból és ferde alsó szárból tevődik össze. Ha a 7. betű utáni függőleges vonal, amely szerintünk keret záró, netalán jelnek bizonyulna, akkor *s* vagy *r* hangértéke lenne. Az álló szárú *r* Kájoninál és Telegdinél szerepel.

A felső sorban az 1. rovásjegy bizonyára szó-értékű ligatúra. Az *a*, *á* betű — az első *a*-tól eltérően — függőleges törzszű. A függőleges szár keresztvonással lehet *d* vagy *i*, *i* betű. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a keresztvonás esetleg olvasható *r*-nek (l. Németh Gyula: *A magyar rovásírás*, 5. és 5. ábra). Ehhez az 1. jelhez hasonló

betűösszevonás a Marsigli-féle rovásnaptárban fordul elő, s ott *da* hangkapcsolatot jelöl (vö. Németh 5). Fel kell hívni a figyelmet, hogy a szóban forgó festett jel rövid és ferde keresztvonala különbözik a már elemzett 6. karcolt jel keresztvonaltól. A lehető *a*, *á*; *i*, *í*; *d*-re és *r* (?) betűre való felbontás után több föltehető olvasat kínálkozik: *ad* ~ *ád*; *ada*; *rá* ~ *reá*; *rád* ~ *reád*; *ara*; *irá* (régén 'fest' jelentése is volt). A 2. és 5. jel közönséges *r* betű, de az első *r* keskenyebb, és átlós vonala va. amivel meredekebb.

A 3. írásjegy valószínűleg az alsó 4. jellel lényegében azonos (l. ott), csak emennek nem vízszintes, hanem ferde a felső mellékszára, és lejjebb van az alsó mellékszára. Ferenczi István észrevétele szerint a szóban forgó betű hasonlít az alsó sor 6. jelének a jobb függőleges szárból és a hozzá csatlakozó mellékvonalakból álló eleméhez is. A 4. betű a *p* ismert jele. A rovás emlékek *p* betűi közül paleográfaiul a Marsigli-féle naptár *p*-jéhez áll legközelebb; csakhogy a dánoki felirat jelének fenti oldalsó vonala kevésbé ferde.

S végül a 6. betű *g* hangot jelöl. A *g*-nek általában egységes jele van a magyar rovásírásban. A dánoki felirat *g*-je e betű írott formái közül későbbi rovás emlékek, az énlaki felirat (1668) stb. *g*-jéhez hasonló. A dánoki emlék *g* jelében a mellékszár keresztje a jobb főszárat, szembetűnően átnyúlik rajta, és valamelyes görbeség észlelhető benne.

3. Egyik legfontosabb kérdés az, hogy a fölirat mikor keletkezhetett. Tudjuk, hogy a dánoki templom falát három különböző korban építették. Az alapfalra kétszer is ráfalaztak. A román kori első falrész építéséhez — láthatólag — függőmérőt nem használtak, de a többihez igen. Az előbb mondottakról a levert vakolat és az alatta talált háromféle falfelület tanúskodik. A rovásfelirat a román kori első falrészen van, az írott 1526-os évszám meg a vele egyidejű többi gót betűs latin nyelvű felirat pedig a magasított második falrészen található. A lehántott meszelés- és vakolatrétegek bizonyosságra szerint is azt állapíthatjuk meg, hogy a rovás emlékek és a latin nyelvű feliratok más-más időből valók, és nem ugyanattól a személytől származnak. Írástörténeti szempontból elég szembeszökő a dánoki emlék mássalhangzós jellege, illetve magánhangzó-kihagyásos jellege, amely a rovásírás korábbi, XV. századi, XVI. század eleji állapotára mutat. A betűk elemzése során ugyanis láttuk, hogy a biztos *a*-, *á*-n kívül csak az *i*, *í* előfordulását tehetjük fel. Az egyszerű vagy összetettebb betűösszevonások (ligatúrák) alkalmazása korábbi gyakorlatra vall. E tekintetben a dánoki felirattal kapcsolatban — szinte kizárólag — csak fölvevéseink vannak (l. fentebb az alsó 4., 6. jel és a felső 1., 3. jel magyarázatát). Ha a sejtett betűösszevonások valóban azoknak bizonyulnak majd, akkor a ligatúrák használata ugyancsak a XV. századi vagy a XVI. század eleji datálást erősítheti. A dánoki szöveg több egybeírt szót takarhat. Két vagy több összeírt szó a csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi meg a konstantinápolyi feliratban is előfordul. Időbeli fogódzókat keresve, ez a föltehető egyezés sem hagyható figyelmen kívül.

Kormeghatározást kutatva, nagy időhatárok között tapogatóztunk. De az időbeliséget tovább bővíthetnők; az is lehet, hogy a dánoki emlék a XV. századnál korábbi. Még csak annyit: a rovásfelirat keletkezésének idejét több közvetlen vagy közvetett írás-, művészet-, építéstörténeti ismérv, fogódzó segítségével kellene minél biztosabban meghatározni.

4. Ferenczi Géza és Ferenczi István az első öt rovásjeltől álló töredéket — föltételesen — „neki sem”-nek betűzte. Most, a teljes szöveg ismeretében átfogó értelmezésre van szükség. Egyelőre azt sem tudjuk megállapítani, hogy a dánoki rovás emlék hány szóból áll; a felirat törzsrészében ugyanis nincs semmiféle tagolás, noha több szót rejthet magában. (Ilyen jelenségre más rovás emlékekben is találunk példát.) Csak az látszik valószínűnek, hogy az alsó sor 1. jele és a felső sor 1. összetett jele egy-egy külön szót rögzíthet, mert utánuk körülbelül fél írásjelnyi távolságra következik a többi betű. Ebből kiindulva azt sejtethetjük, hogy valamilyen összefüggő szöveggel van dolgunk. Bizonyára csak merő véletlen, hogy az alsó 1., a felső 1. és az alsó 2., 3., 4. betűből álló sabálytalan sor „a dánoki”-nak olvasható. (Dánok nevét ma is ejtik *l* nélkül.)

Észrevételeink, megállapításaink között biztosan akadnak olyanok, amelyek a további vizsgálatok során tévesnek minősülnek. E cikk kapcsán Németh Gyulának, a rovásírás kiváló tudosának szavai jutnak eszünkbe, amelyeket a homoródkarácsonfalvi felirat ismertetésekor írt: „Ami az elolvasást illeti, az másodsorban megoldandó feladat, és a feliratnak a székely írás emlékei közé való besorozása mellett másodrendű kérdés. A germán rúnafeliratok jó nagy része is megfejtetlen vagy kétes megfejtésű.”

A végső célt nyilván mindig a sikeres megfejtésben és egyéb lényeges kérdések tisztázásában látjuk. Ezért a nemrég fölfedezett dánoki rovásfelirat további

részleteket, összefüggéseket feltáró és a néma emlék titkát megszólaltató kutatásra késztet. Végezetül: a dálnoki műemléktemplom nemcsak becses rovásfelirataért, latin és magyar nyelvű felirat-émlékeiért, hanem építéstörténeti, művészet-történeti és régészeti értékeiért is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Mike Bálint—Kósa Ferenc

Egy kantianus erdélyi professzor a XIX. század elején

Hajós József a kolozsvári könyvtárakban található XVIII. századi Kant-köteteket vizsgálva¹ felteszi a kérdést: vajon megértették és terjesztették-e őket? Volt-e vajon sok olvasójuk, és felfogták-e legfontosabb gondolatait? A különböző kérdésekre ma már a további kutatások csak részben adhatnak választ. A könyvtárainkban levő régi Kant-kötetekbe ugyanis be lehet írva az egykori tulajdonos neve, és esetleg olyan bejegyzések is vannak bennük, amelyek útbaigazítást adnak. Ezenkívül tudjuk azt, hogy a XVIII. század végén az erdélyi diákok közül kik jutottak ki a német egyetemekre, kik hallgattak Jénában, Göttingában vagy Odera-Frankfurtban filozófiai előadásokat, s ezek közül kik lettek ismert erdélyi kantianus professzorok, tudósok, könyvbarátok. Hajós József ezúttal csak a Kőrmöczi János, a Kőteles Sámuel, a Timotei Cipariu, továbbá a gróf Teleki Sámuel nevét említi meg. Ime egypár erdélyi professzor és tudós könyvgyűjtő, akiknek a könyvtárában nemcsak megvolt Kant valamelyik munkája, hanem Kantot követve tanították a filozófiát, vagy pedig egész munkásságukra rányomták bélyegüket a kanti filozófia fontos gondolatai, főként az, hogy az ész erejével a műveltség terjedését és az emberiség boldogságát vihetjük előbbre, s ezért kell dolgoznunk.²

A legismertebb kantianus professzor Marosvásárhelyt és azután Enyeden Kőteles Sámuel volt. Tanítása elég széles körű hatással lehetett nemcsak a tanítványaira, hanem megértő tanártársaira is. Gondolatokat ébresztett, és megerősítette az erkölcsi törvények tiszteletét, a nemzeti művelődés önzetlen szolgálatát az előadásaira figyelő ifjakban. Kitérítette látókörüket, hogy az erdélyi élet hibáit és elmaradottságát meglássák. Tanítványai köréből emelkedik ki gróf Mikó Imre, és a nála néhány évvel fiatalabb Kemény Zsigmond is eljárhatott az élete végéhez közeledő professzor előadásaira. Habár általánosan tisztelték, egy-egy önállóbb szellemű férfi mégsem tartotta eredeti gondolkodónak. Teleki Domokos, aki az 1820-as években az enyedi kollégiumban volt hallgatója, ezt írta róla³: „Kőteles Sámuel, a philosophia tanára kevés eredetiséggel bírt. Felsőszékesnek tartotta Kant valamely tételét tagadni, de a tudomány akkori állását a maga kiterjedésében ismerte. Szorgalmas, tiszta, hévteljes előadása, melylyel az ész és jog természetét s az erkölcsi törvényeket fejtegette, maradandólag ragadta meg az ifjúságot.“ Németországi tanulmányai folyamán ő is már az 1790-es években hozzájuthatott az első Kant-kötetekhez, és hazatérése után 1803-ban kezdte el magyarul tanítani a politikát, két év múlva a statisztikát, 1807-ben pedig a *Bevezetést az erkölcsi filozófiába*.⁴

Előtte Benke Mihály volt az enyedi kollégium filozófiatanára; munkásságát a kollégium fellendülésének korszakában kezdte el, amikor vele együtt már hét professzora volt a kollégiumnak. Tanártársai közül ma is gyakran hivatkoznak Herepei Ádám, a történelem és Benkő Ferenc, a természettudományok professzorának nevére és munkásságára.

Benke Mihály 1757-ben született, szülei háromszéki székely nemesemberek voltak.⁵ 1773-ban lett tógátus diák Enyeden. 1783. október 9-én beiratkozott a göttingi egyetemre mint teológus, ott biztosan filozófiát is hallgatott, de 1785. március végén Odera-Frankfurtban folytatta tanulmányait. A kor szokása szerint egy-egy erdélyi diák egymás után több német egyetemet látogatott, és így válogathatott a professzorok és kurzusok hallgatásában. Hazatérve Teleki Lajos nevelője lett 1791-ig, innen hívták meg az enyedi kollégiumba professzornak. Egykori tanít-

¹ Irásának közlésével köszöntjük a hetvenötödik életévét betöltő Vita Zsigmondot.

ványa, id. Zeyk János *Emlékiratában* így emlékezett meg róla⁶: „székelyfi, Benke Mihály nagytudományú, tekintetes ember, külföldi egyetemből beszállva, professzorságra lépve taníta a bölcselkedményt, filozófiát egész terjedelmében. A szilárd tanító szigorú rendet tartta; s Herepei mellett legfőbb tekintete lévén — csendes hangjától a legpajkosabb ifjú is remegett. Nem igen nagy vénségben elhalván az enyedi köztemetőbe tétetett.“

Maradtak róla még más életrajzi feljegyzések, így például Jakab György megírta azt, hogy „a vándor magyar színészek nagy pártolója volt“, és mint a kollégium rektora, ő fogadta Kazinczyt. A nemzeti színjátszás pártolása az ifjúságra is hatással volt, a nagy közönséget vonzó kollégiumi színi előadások megrendezéséhez is hozzájárulhatott.

P. Szathmáry Károly is csak kevéssel tudott többet az életéről. Megírta, hogy 1791-től 1817-ig tanított. Energikus, gyakorlati érzékkel bíró professzor volt, rendben tartotta, fejlesztette a kollégium vagyonát, és jól ismerte a nép életét, nyomorúságát. A továbbiakból kitűnik, hogy nemcsak jó gazda, hanem humánus szellemű férfi is volt, aki segített ott, ahol erre szükség mutatkozott. „Az 1812 éven kezdődőleg évenként súlyosodó szűk esztendőkből 1817-ig a collegium anyagi állását úgy igazgatta, hogy a 17-ben legmagasabbra hágott szükség idején képes volt a fő iskola insséggel küzdő jobbágyainak minden visszavárára nélkül felesgabonát kiosztani. [...] Hetenként egy kenyeret osztatott ki az éhező nép között“ — olvassuk róla. Az erdélyi éhínség idején román és magyar jobbágyok egyaránt élvezték a kollégium segítségét, amely az éhenhalástól mentette meg őket. Ezért tisztelték a kollégiumot a szegények.

Azt is feljegyezték Benke Mihályról, hogy latin nyelven tanította a filozófiát. Erre vall például Salamon József önéletrajza, aki az 1800-as években Benke tanítványa volt, és I. éves korában a vizsgán ezt a kérdést kapta: „Quid est imaginatio?“ (Mi a képzelet)? A kérdést részletesen kifejtette, és jutalmul 100 forintot kapott. Tehát latinul vizsgázott. De emellett Benke, úgy látszik, magyar előadásokat is tartott. A filozófia professzora az 1793—1794-i tanévben az I. osztályban két éven át tanította a lélektant, a filozófia történetét, a pedagógiát, az embertörténetet (*Historia Hominis*), a logikát és a metafizikát, a II. osztályban pedig az erkölcsi filozófiát. A természeti jogot ekkor Kováts József, a statisztikát és a politikát pedig Herepei Ádám tanította, de ez később megváltozhatott.⁸

Megjegyezzük, hogy Benke Mihály tanári munkásságának kezdetén már megtörténtek az első kísérletek a magyar nyelvű tanítás érdekében. Benkő Ferenc magyarul tartotta székfoglaló előadását, és azután magyarul kezdett tanítani Benke Mihály és Herepei Ádám is. Aranka György 1791-ben hozzáfog az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megszervezéséhez, annak munkájába bevonja a korszak minden jelesebb professzorát és a tudomány pártfogóit is. Benke sem marad ki ebből a munkából, és 1794-ben „ígéri a filozófiára tartozó szokat a magyar nyelvre“ fordítani, sőt már „a filozófia hazai históriájának“ megírását is.⁹ Ez akkor még különösen merész vállalkozásnak tűnhetett fel, és nem is valósulhatott meg. Megértette és támogatta az ifjúság önképző törekvéseit, a Nagyenyedi Magyar Társaságot, amely 1792-ben már kiadta a *Próba* című zsebkönyvet. Ebben segítséget nyújtott Herepei Ádám is, aki Genfben járt az egyetemre, és így biztosan jól tudott franciául. (A diákok Molière-vígjátékokat fordítottak.)

Hajós József szerint előadásaiban bőven merített Crusiusból¹⁰, aki többek közt „a leibnizi maradi optimizmus elutasításával hatott a nagy königsbergire“. A nemzeti művelődés és a filozófia kérdéseiben tehát kétségtelen, hogy Benke haladó magatartást tanúsított, sőt nemcsak a Kant előtti filozófusokat, hanem a Kant munkáit is felhasználta tanításában. Ez tűnik ki a Telesi Tékának egy eddig észrevétlenül maradt, két kötetből álló, bekötött kéziratából, amely Benke Mihály előadásai nyomán 1805-ben készült. A két sűrűn teleírt kötet szinte négyezer oldalat tesz ki, így tehát egy egész tanév anyaga van benne.¹¹

A kurzus első része: az *Erköltői philosophia*, egy egész kötetet tesz ki. Ebben Benke a következő meghatározást adta: „A Philosophia az a tudomány, amely szoros tudományos rendben magában foglalja az emberi esmeretnek legfőbb princípiumát, következképpen az úgy nevezett legfőbb igazságokat.“ Ennek az első része az elméleti filozófia, „ennek tzelja az, hogy az emberi értelmet gazdagítsa hasznos ismeretekkel“, Benke tehát *hasznos ismereteket* akart átadni a tanítványainak, ez tűnik ki az itt következő felosztásból is, amelyben akkoriban még kevésbé kidolgozott, a polgárosodás, a XIX. századi gazdasági fejlődés folyamán mindinkább kifejlődő tudományok területét, feladatait jelölte ki. A XIX. század elején ennek az enyedi professzornak azonban nem jut eszébe Apáczai Csere János, habár a *Magyar Encyclopaediát* és annak a gyakorlati életre vonatkozó törekvéseit ismernie kellett.

Az elméleti filozófia első és legrészletesebben kidolgozott része az *Empirica Psychologia*. A Benke lélektana főleg az érzelmek világát magyarázza részletesen. Ezt követte a *Logica*, amelynek tárgya „a gondolkodó és okoskodó ember”, és „megmutattja azt az utat, melyen az igaz eszméretre eljuthatni”, a *politica*, az *oeconomia*, a *politica*. Ezeket itt csak megemlítette Benke, és bizonyára később foglalkozott külön is a politikával, az államtudományokkal, sőt már valamelyes közgazdasági és közegészségügyi, közrendészeti ismereteket is adott, de ezek a tudományok nálunk a városi élettel csak ekkor kezdtek kifejlődni. Egypár év múlva Köteles Sámuel Marosvásárhelyt már *statistikát* is tanított, erről azonban még nincs szó a Benke előadásában. A bevezető rész felosztásában megtaláljuk még az *Ontológiát*, „amely megismereti a dolgokat magokban, azoknak legközönségesebb tulajdonságaival”, valamint a *Cosmologia Transcendentalist* is, amely „megismereti a mindenséget”. Ezeket Benke ebben a kurzusában nem tárgyalta, de valószínűek tartjuk, hogy a Kant filozófiáját vette alapul. Erre vannak *erkölcsi filozófiájának* gyakori hivatkozásai. Az erkölcsstanban adta elő Benke „az erkölcsi kötelességeket, a virtust”. „Tzélja ezen Tudománynak — mondotta —, hogy megismertesse mi velünk az erkölcsi embert, annak természetét”, továbbá azokat a szabályokat, amelyeket a „józan okosság” szab az ember elé, „hogy boldogabb lehessen”. Habár a továbbiakban az érzelmeknek, az indulatoknak, valamint az akarat törvényeinek részletes magyarázatát adta az enyedi professzor, gondolatainak a központjában mégis az erkölcsi ember kialakítása áll, aki — amint azt Kant tanította — az észre hallgatva jobbá, boldogabbá teszi majd a világot. Hangsúlyoznunk kell ezért a később még ismételten visszatérő *virtus* szót. A *virtus* „az erkölcsi erő” és a „virtus gyakorlása” szerzi meg a boldogságot az embernek.

Költők, professzorok, filozófusok, akiket a felvilágosodás eszméi vezetnek, az emberiség eljövendő és elérhető szabadságában hisznek az egész Habsburg-birodalomban, de a reakció idején már nem várhatnak semmit a politikai megmozdulásoktól, a forradalmaktól, mert látták, hogy azokat verbe fojtják, letörik. Egy távolabbi jövőben reménykedve, ezért megragadják azt, ami ekkor is lehetséges. Berzsenyi szerint „az ész az Isten, mely minket vezet”, de azt is tudja, hogy az még nem elég. A *virtusban*, a „tisztá erkölcs”-ben való hit erősíti meg a költőt, és csak ez tarthatja meg a hazát.

A szabadság, testvériség és egyenlőség eszméit nálunk nem lehet hirdetni, de a *virtus*, az erkölcsi erő megbecsülése és az arról valló, sokszor egy egész életet vezető tanúságtétel a fiatal nemzedék legjobbjai szellemeiben jelentkezik. Jellemző például, hogy a nagyenyedi diákok Kolozsvárt kiadott *Próba* című zsebkönyvében (1792) Montesquieu-nek ezt az epigrammáját közlik jó magyar fordításban:

*Egyedül a Virtus az az égi Gazdagság,
Amelytől függeni látszik a boldogság.*

Nem véletlen az sem, hogy a nagy német költők közül éppen a testvériséget és az ember boldogságát hirdető Schiller ragadja meg a Jénában is megforduló Bolyai Farkast, s megpróbálja lefordítani legszebb költeményeit. Benke Mihály azonban nem említi Schillert, hanem csak Bürgert és Gessnert, s így Enyedén ekkor még nem is beszélhetünk Schiller hatásáról.

Az azonban kétségtelen, hogy Benke jól ismerte a Kant előtti filozófusokat, több ízben hivatkozott Rousseau-ra, Helvétiusra, Hume-ra és az angol moralistákra, megemlítette a német filozófusok: Christian Wolff, (Christian?) Schmid, Christoph Meiners göttingai professzor munkáit, továbbá Jakob Ludwig Heinrich erkölcsstanát, Baumgarten és Sulzer esztétikáját. De leginkább a Kant filozófiáját, erkölcsstanát értékelte. Kant „megrostálja a régi moralisták princípiumait” — mondta Benke. Legfontosabbnak a *gyakorlati ész kritikáját* (*Kritik der praktischen Vernunft*, 1788) és *Az erkölcsök metafizikáját* (*Metaphysik der Sitten*, 1798), illetőleg *Az erkölcs metafizikájának az alapvetése* (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 1785) című munkáit tartotta; ezeket valószínűleg már németországi tanulmányai folyamán megvette, és belőlük indult ki. A továbbiakban szó esik majd Kant esztétikájáról, a Hufelandhoz irt levélről és mindenekelőtt *A tiszta ész kritikájáról* (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781), majd ismételten *A gyakorlati ész kritikájáról*. Ezeket tanulmányozta Benke a legalaposabban.

Az Erkölts metafizikája című második résznek és az etikának csak a jellemzőbb gondolatait említjük meg itt.

Az érzelmek és indulatok jellemzésében szintén Kantra hivatkozott Benke, de elfogadta Descartes felosztását. Eszerint vannak kedves, kedvetlen és elegyes indulatok. Kedves például az öröm, amely Kant szerint „az életerő megnyilatkozása”.

Felvetődik ezután az a kérdés: mi okoz az embernek gyönyörűséget? Ebből következett, hogy Benkének röviden össze kellett foglalnia a kor esztétikai felfogását. Első eset az, hogy az enyedi professzor a szép fogalmával is foglalkozik, és igyekszik áttekinteni az erre vonatkozó addigi felfogásokat, de arról nem vesz tudomást, hogy már előtte is jelent meg magyar nyelvű esztétika (Sófalmi József *Sulzer-fordítása*)¹². Először a görögökről szólt, akik szerint „a többféleségnek és különbségeknek megegyezése van a szépben“, de ez nem elégitette ki. Ezután Baumgarten, Sulzer és Mendelson esztétikai felfogására hivatkozott, és gyönyörködött „a természet harmóniájá“-ban is. A természet szépségét is meglátta német mesterreit követve (Sulzer), és természetesen eljutott Kant meghatározásához: „szép az, ami az embernek emeintere (érdek) nélkül tetszik.“ Tehát nem tőlem függ, hogy mit tartsanak szépnek, mit nem. Benke azonban nem fogadta el ezt a meghatározást, ellenvetésként azt mondta: „a rózsának az illata az érdek, ami szebbé teszi.“ Azt is észrevette már, hogy „a szép a társasági élet produktuma is“, ez pedig azt jelenti, hogy a társadalom változásával megváltozik a szépről való felfogás. Tovább folytatva a kutatást, arra a megállapításra jutott, hogy az a szép, ami az emberi természet mindhárom (érzelem, értelem, erkölcs) „kivánságát kielégíti, illetőleg, ha nem elégíti ki az erkölcsi érzéket“, nem is sérti azt. Ebből úgy tűnik, hogy a szépség az etikai szempontnak van alávetve, ezt természetesen tartjuk ebben a korszakban¹³. Az etika professzorának az erkölcsi szépséget kellett hangsúlyoznia, de Benke mentes volt minden dogmatizmustól, újra talált ellenvetést: „az erkölcsstelen személy is lehet szép.“

Benke arra is rámutatott, hogy az embernek van ítélőképessége, az ízlésünk (guszthus) függ az értelemtől, a szokástól, sőt az előítéletektől is. Gyönyörűséget talált a fantázia nagy alkotásaiban, a Bürger, a Gessner neve mellett feltűnik a Shakespeare-é is (itt: *Sexpir*), akinek ismerhette a *Hamlet*-jét Kazinczy fordításából is (1790). Értékelt a tragédia és a komédia hatását, de nem említett egyetlen magyar költőt, egyetlen képzőművészeti alkotást sem. A „homo moralis“ azokat nem veszi észre.

„A legnagyobb gyönyörűség az igaznak megismerése“ — mondotta, és jellemző módon leginkább „az erkölcsi gyönyörűség“-et méltatta. Külön szakaszt szentelt a becsületnek, valamint az „erkölcsi és elmebeli jó tulajdonságokon“ felépülő becsüvagnak, amelyet megkülönböztetett a nagyravágyástól. Elítélt minden túlzott tekintélytisztelést, azt sem hallgatta el, hogy „a barbároknál a papok a népet az uralkodó akarattá tudják hajtani“. Ez pedig már lényegében a népnevelés, a nép felvilágosításának kötelességét jelentette.

Ezek után a nevelés hatásáról, a következő részben pedig a kötelességeinkről szövelt Benke. Lényegesnek tartjuk, hogy észrevette és értékelte a játék ösztönét. „Majd minden játékban van valami jó“ — mondotta.

A társadalmi kérdésekben Benkét a humanizmus és az angol felvilágosodás eszméi vezették, a társadalmi fejlődésnek volt a híve, mint Benkő Ferenc, és olyan társadalmi rendszert tartott ideálisnak, amely biztosítja a lelkiismeret szabadságát, és a nép javát szolgálja. Így már előkészítette az utat Köteles Sámuelnek, aki határozottabban foglalhatott állást a demokrácia mellett.

Ismerte a nép életét és az emberiség fejlődésének fokozatait: „Már régtől fogva dolgoznak azon a nagy Politikusok, hogy olyanokká tegyék a statusokat, hogy a szegénység ne kényszerítessék egész nap barmoskodni, hanem csak annyit, amennyivel rendes szükségéit kielégítheti.“

A kormányzatokról írva Benke kifejezte a maga felfogását. Ezek között elsőknek a „despotai igazgatást“ határozta meg. Ha az uralkodónak „hatalma vagyon szabadságától és életétől is megfosztani“, ha „ez nagy adókkal kénye szerént terhelheti; ez a nép despotizmus alatt él. E hát a szánakozásra legméltóbb igazgatásnak formája“. Az ilyen kormányzatot Benke éppen olyan határozottan ítélte el, mint professzortársa, Benkő Ferenc, aki a *Parnassusi időtöltés*-ben rámutatott az amerikai élet nagy ellentéteire, a négernek nyomorult helyzetére.¹³ „Amerikában a szeretsenek rakásonként aggattják fel magokat a fákra, mert nem szenvedhetik a Spanyol despotizmust.“¹⁴ Amikor Bölöni Farkas Sándor még nem fedezte fel az amerikai demokráciát, az erdélyi ifjúság mint riasztó, félelmetes és lázító példát ismerhette meg az emberirtó spanyol hatalmat, a gyarmati kizsákmányolást, így erősödött meg benne az általános emberi jogok követelése, az a humanizmus, amely a faji, nemzeti ellentétek és az elnyomás ellen harcol, amikor majd arra több lehetősége nyílik, a reformkorban. Hasonló értelemben beszélt az emberi jogokról és a haza iránti kötelességekről Herepei Adám is, s így a felvilágosodás haladó eszméi egyszerre többfelől hatoltak be az ifjúság körébe.

Különös figyelmet szentelt Benke Mihály „a republicai igazgatásnak“, megkülönböztetett rokonszenvvel beszélt róla. „A republicai igazgatás alatt a nép

legnagyobb része szabad és nem tartozik másnak engedelmeskedni, hanem csak a [...] magok akarattyaiból készült törvényeknek és annak, akit ezen törvények előlülőjévé tettek. Egy ilyen igazgatás alatt az élet szerete igen nagy, mert a természeti szabadság megvagy; itt az ember maga magát betsüli, betsüli magában a természeti jussokat, érdemét, virtust; itt az értelem, elmésség élesség kifejlődnek; kedve van az embernek a munkához, mert tudja, hogy amit szerez, az övé, a fainabb mesterségek is igen nagy tökéletességre mennek; itt a büntetések szelidek, mert a büntető is a törvény alatt vagyon, és mikor büntet, felteszi, hogy a sor reá is kerülhet... A Hollandus nem szenvedheti az *alázatos szolgáját*." Benke a köztársaság utópiáját eleventette meg hallgatói számára, amelyben a törvények biztosítják az embereket szabadságát és boldogságát, ahol nincs kizsákmányolás, tehát a jobbagyság megszűnt, és így kifejlődhetett az ipar. Kétségtelen, hogy Benke elítélte a hazai feudális rendszert, saját tapasztalataiból láthatta, hogy milyen elmaradott az erdélyi gazdasági élet, és át kell térni a belterjes gazdálkodásra, amely a kollégiumnak több hasznot hoz, de a jobbagyainak megélhetését is jobban biztosítja. Erre a szövegművelés nyújtott példát és további lehetőségeket.

Érdekes, hogy Benke felismerte a köztársasági államforma veszélyeit is, amelyek Athénben még Periklészt is fenyegették. Úgy látszik, hogy a dolgozó ember igazi megbecsülésére leginkább Hollandiában látott példát. Egy kiegyensúlyozott, demokratikus rendszer lehetett tehát számára az ideál, de az erdélyi társadalmi és gazdasági életre vonatkozólag itt nem találunk semmi utalást, talán ez az oka annak, hogy az utókor megfeledkezett róla.

A kurzus első, terjedelmesebb részének végén „a monarchiai igazgatás [...] mérsékelt” formájáról beszélt, ilyennek nevezte az angliait és a magyart, amelyben „hathatós rugó a nagyravágás”, és „ha a büntetések szelidek, a nép is szelidül, ha kemények a büntetések, a szív eldurvul”. Egy évtizeddel a Martinovics-féle összeesküvés után csak ilyen általános jellegű, filozófiai megállapításokkal fejezhette ki az enyedi professzor tiltakozását a szabadság, a függetlenség hirdetőinek üldözése ellen. Kazinczy csak néhány évvel azelőtt kerülhetett ki a börtönből, Csonkai abban az évben halt meg, de a verseit a diákok bemásolták versgyűjteményeikbe. Az üldözött, a bebörtönzött írók, politikai összeesküvők nevét sokáig említeni sem lehetett. De lehet, hogy az enyedi professzortól távol állottak a nemzeti irodalomnak ezek az alkotásai. Nem beszélt róluk.

Az erkölcsi filozófia második és harmadik része az erkölcsi érzést és a kötelességeinket határozza meg Kant tanítását követve. Már a gyermek is különbséget tud tenni a jó és a rossz között, de csak a nevelés által fejlődik ki az „erkölcsi erő”, a virtus, és „a virtus gyakorlatára szerzi a boldogságot”. A neveléssel megérősíthetjük a kötelességszeretetet tanítványainkban; ez a gondolat végigvonul Benke egész kurzusán, és a nevelés jelentőségének olyan értékelése tűnik ki belőle, amely visszatér később Köteles Sámuel előadásában is.

Az itt következőkben Benke ismételten hivatkozik Kantnak *A tiszta ész kritikája* és *A gyakorlati és kritikája* című alapvető munkáira, és arra a kérdésre válaszol, hogy mi az ember feladata, kötelessége, mi teszi értelmessé, értékessé az emberi életet: „A mi rendeltetésünk pedig az, hogy mi a tiszta eszméinkben is előbb, előbb mennyünk, erre pedig munka kell. [...] Az embernek pedig kötelessége az erkölcsi tökéletességben szüntelen előbb, előbb menni, ez szorgalmatosság nélkül nem lehet. A munka, a hasznos foglalatosság megmenti az embert sok erkölcsi rossztól, nem enged időt, alkalmatosságot arra, hogy az ember képződési kitsapongjanak.”

A munka megbecsülésének, erkölcsi jelentőségének hangsúlyozásával Benke megközelíti a XIX. századi materialista filozófusok eszmevilágát, amelyben a munka mint társadalomformáló erő központi helyet kap.

Röviden tárgyalja Benke az Istenhez való kötelességeket, és végül, amikor az ember társadalmi, hazafiúi kötelességeiről beszél, ismét a felvilágosodás jellegzetes törekvéseivel találkozunk. Azt hangsúlyozza ugyanis, hogy a hazafi dolgozók, amennyiben lehet, „a tévelygő, babonás vélekedések ellen, melyek a hazát boldogtalanná teszik”, és terjessze „a megvilágosodást”. Egy erdélyi filozófus a XIX. század elején méltán tarthatta hazafias kötelességének a babonás hiedelmek elleni küzdelmet. Azok még általánosan el voltak terjedve a nép körében, és még inkább fordult a falusi javasasszonyokhoz, mint az orvosokhoz. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy mennyi nehézséggel járt a burgonyatermesztés népszerűsítése a nép körében, vagy hogy milyen bizalmatlanul fogadták kezdetben a himlőoltást és minden újabb, kötelezővé váló orvosi rendelkezést.

Ilyen körülmények között a filozófia tanításának, amely a felvilágosodás eszméit terjesztette, és előkészítette a politikai jogok, valamint a jobbagyság felszabadításának a követelését, néhány évtizeddel később különösen nagy jelentősége

volt. Benke Mihály gondolatvilágától egyenes út vezetett az enyedi kollégiumban Köteles Sámuel bölcséletéhez és Szász Károly politikai eszméihez, de azt is érdekes számon tartanunk, hogy tanítványai sorában ült Kőrösi Csoma Sándor is. Senki sem hallgatta meg úgy és tette egészen magáévá az akaratról, a kötelességekről, a fáradságtalan munka és az állandó erkölcsi tökéletesedés parancsairól elhangzott előadásokat, mint éppen ő. De nem egyedül állott azok között, akik egész életükbe bevitték a társadalom haladásáért, a nép felvilágosításáért való küzdelem állandóan munkára sarkalló gondolatait, és akik ezzel együtt ki merték mondani azt, hogy „a lelkiismeret szabadságát [...] az uralkodónak is megszorítani nem lehet”. A szigorú kollégiumi törvények kötelességteljesítésre, a közösségi élethez való alkalmazkodásra, de emellett önállóságra, a jogokhoz való ragaszkodásra és a tehetségek megbecsülésére neveltek. Erről tett tanúságot később számos visszaemlékezés és emlékirat Ujfalvi Sándortól Teleki Domokosig vagy Mikó Imréig, akik a kollégiumnak a közösségi életre nevelő hatásáról hálásan irtak.

Vita Zsigmond

JEGYZETEK

1. Hajós József: *Korai Kant-kötetek Kolozsvárt*, Utunk, 1979. 9.
2. Nagy József: *Kant*. In: *Gondolkodók*. Bp., é. n.
3. Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*. Bp., 1881. 6.
4. Hajós József: *Köteles Sámuel*. Buk., 1969.
5. Benke Mihály életét P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, 1868. című munkájában foglalta össze röviden (301.). Egyetemi tanulmányairól l. Borzsák István: *Budai Ezsaiás*. Bp., 1955. 192. és *Protestáns Szemle*, 1889. I. 200. — Életrajzát l. P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-Kollégium levéltára*. Ms. 502. II. 31. és II. 33. a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban.
6. Id. Zeyk János *Emlékirata*. Másolat. Ms. 334. a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban.
7. Sámuel Aladár: *Autobiográphiám*. Erdélyi Protestáns Közlöny, 1877. 439., 456.
8. Az 1793—1794-i tananyag-beosztást l. Ms. 196. *Leges Collegii Albensis, Bethlen-Rákocziანი antiquae*. 70—72. Kézirat a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban.
9. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Buk., 1955. 347. Idézi Hajós József.
10. Hajós József: *I. m.*, 19—20.
11. *Erköltsi philosophia. Professor Benke Mihály szerint*. Ms. 177. a marosvásárhelyi Bolyai—Teleki Könyvtárban. Két bekötött kötet, az első kötet lapjai számozatlanok, a második: 88+59 l.
12. Benke előadásai előtt huszonhét évvel Sófalvi József már lefordította Sulzer esztétikáját. L. Hajós József: *Aki megérdemli a bölcs nevet*. A Hét, 1979. 8.
13. Benke esztétikai és filozófiai felfogása közel áll a német felvilágosodás íróinak hasonló szellemű nézeteihez. Lessing szerint például a művészet feladata az embereknek az erkölcsiség szellemében való nevelése. Valószínűnek tartjuk, hogy Benke ismerte Lessing és Schiller munkáit, de nem hivatkozott rájuk. Vö. *A filozófia története*. II. Bp., 1960. 20—24., ugyanítt Kantról: 33—48.
14. A fentiekhez hasonló, ugyancsak élesen elítélő felfogást fejezett ki a Köteles Sámuel politikai kurzusa. L. Hajós: *I. m.*, 101—125. A felvilágosodás humanista felfogását Gáll Ernő *A humanizmus viszontagságai* (Buk., 1972) című munkájában jellemzi. Benkő Ferencről l. tölem: *A természet megismerésének útján*. In: *Tudománnyal és cselekedettel*. Buk., 1968. 179—206. *A Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. május 1-én jelentette, hogy Benkő Ferenc, Benke Mihály és Herepei Ádám magyarul kezdtek tanítani, de a főkonzisztórium 1792 szeptemberében újra elrendelte a latin nyelvű tanítást. (Benkő Ferenc kéziratosa hagyatéka a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban.) Herepei Ádám hazafias szellemű tanítását Hege-dűs Sámuel dicsérte halotti beszédében (*A közhasznú professzor és historicus egy halotti beszédben*. Kvár, 1814).